

CUMA

(الجمعة)

İslâmiyet'te büyük değer verilen haftalık toplu ibadetin yapıldığı gün ve o gün ifa edilen ibadet.

Cum'a (cumua, cumaa) "toplamak, bir araya getirmek" anlamındaki cem' kökünden isimdir. Cem' masdarı ve birçok türevi muhtelif âyetlerde (bk. M. F. Abdülbâki, *Mu'cem*, "cm'a" md.), cum'a ise kendi adıyla anılan sürede geçmektedir (el-Cum'a 62/9). Cum'a çeşitli hükümleri bakımından birçok hadiste de yer almaktadır (bk. Wensinck, *Mu'cem*, "cum'a" md.). İslâm'dan önceki dönemde haftanın altıncı gününe arûbe denirdi. Sözlükler bu kelimenin Arapça olmadığını belirtmiş, araştırmacılar da Ârâmî kökenli olduğunu tesbit etmişlerdir (Goitein, *MW*, XLIX/1-4, s. 188). Ârâmî dilinde "arefe günü" anlamına gelen arûbe, yahudilerin cumartesine hazırlık yaptıkları ve bunun için Medine'de sabahtan öğleye kadar pazar kurdukları bir gündü. Bu güne cuma adının verilmesini, Kureys'in atalarından olup bu günde kavmini toplayan, kendilerine öğüt veren ve Harem'e saygı göstermelerini emreden Kâ'b b. Lüeyy'e kadar götürülen olduğu gibi, hicretten önce Medine'de ensar tarafından toplantı ve ibadet günü olarak seçilmesine bağlayanlar ve ismi bu tarihten itibaren başlatanlar da vardır (İbnü'l-Cevzî, VIII, 264; İbn Hacer, V, 3-4). Bu günün cuma adını alması bilhassa toplantı günü olmasından kaynaklanmaktadır. Aynı adı taşıyan sürede, "Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında hemen namaza gidin ve alışverişi bırakın" (el-Cum'a 62/9) meâlindeki âyet, cuma namazının farz kılınmasından önce de günün bu adla anıldığına ve bir toplantı günü olduğuna işaret etmektedir.

Çeşitli hadislerden anlaşıldığına göre cuma, haftalık ibadet günü olarak daha önce yahudi ve hıristiyanlar için tayin ve takdir edilmiş, fakat onlar bu konuda ihtilâfa düşerek yahudiler cumartesiye, hıristiyanlar pazarı haftalık toplantı ve ibadet günü olarak benimsemişler, Allah da cuma gününü müslümanlara nasip etmiş, onları bu konuda hakka ulaştırmaya muvaffak kılmıştır (Müslim, "Cum'a", 19-23). Böylece İslâm'da haftalık toplu ibadet günü olarak cuma seçilmiş, bu günün bir bayram olduğu birçok rivayette açıkça belirtilmiştir (Beyhakî, III, 243; İbn Kayyim el-Cevziyye, I, 369). Hz. Pey-

gamber, "Güneşin doğduğu en hayırlı gün cumadır; Âdem o gün yaratılmış, o gün cennete girmiş ve o gün cennetten çıkarılmıştır; kıyamet de cuma günü kopacaktır" (Müslim, "Cum'a", 18) sözüyle bu günün özelliğini dile getirmiştir. Allah'ın cennette cuma gününe tekabül eden ve "yevmü'l-mezîd" denilen günde kullarına kendisini ziyaret fırsatı vereceğini, bunun için onlara tecelli edeceğini bildirmiş (İbn Kayyim el-Cevziyye, I, 369-372, 408-410), başka bir hadiste de bu günde yapılan duaların kabul edileceği bir anın (icâbet saati) bulunduğunu haber vermiştir. İcâbet saatinin zevalden itibaren namazın başlamasına, imamın minbere çıkmasından namazın başlamasına veya bitimine ya da ezandan itibaren namazın eda edilmesine kadar devam ettiği, ayrıca fecir ile güneşin doğuşu, ikinci namazı ile güneşin batışı arasında olduğu çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Hz. Peygamber'in, "Ben onu biliyordum, ancak Kadir gecesi gibi o da bana sonradan unutturuldu" (Hâkim, I, 279) meâlindeki hadisine dayanarak esmâ-i hüsnâ arasında ismi a'zamın, ramazanın son on günü içinde Kadir gecesinin gizli tutulması gibi icâbet saatinin de insanların bütün gün boyunca Allah'a yönelmeleri için gizli tutulduğu ifade edilmiştir. Cuma günü gerekli temizliği yaptıktan sonra camiye gidip hutbe dinleyen ve namazı kılan kimse o gün ile daha önceki cuma arasında işlemiş olduğu günahların affedileceği belirtilmiş (Buhârî, "Cum'a", 6, 19; Müslim, "Cum'a", 26), bu günü önemsemeden üç cuma namazını terkeden kimsenin kalbinin mühürleneceği bildirilmiştir (Ebü Dâvûd, "Şalât", 204). İslâm dünyasının her tarafından müslümanların bir araya geldiği en büyük toplu ibadet olan hac, arefe gününün cumaya rastlaması halinde "hacc-ı ekber" (büyük hac) olarak anılır. Bütün bu özelliklerinden dolayı gerek fert gerekse toplum olarak müslümanlar açısından büyük önem taşıyan cuma gününde farz olan cuma namazından başka şu hususların yapılması sünnet kabul edilmiştir: Boy abdesti almak (bazı âlimlere göre farzdır), bıyıkları kısaltma, tırnak kesme vb. bedenî temizlikleri yapmak, misvak veya fırça ile dişleri temizlemek, güzel elbise giymek, güzel koku sürünmek, camiye erkenden gitmek, Kehf sûresini okumak, camileri temizleyip kokulandırmak, sabah namazında Secde ve Dehr sûrelerini, cuma namazında ise Cum'a ve Münâfikûn veya A'lâ ve Gâşiye sûrelerini oku-

mak, çokça dua ve zikir yapmak, Hz. Peygamber'e salâtü selâm getirmek.

Cuma günü yapılması sakıncalı olan belli başlı hususlara gelince, imam minbere çıkıp iç ezanını okunmasından itibaren namaz kılınmaya kadar alışveriş ve benzeri bir dünya işiyle meşgul olmak Hanefîler'e göre tahrimen mekruh, çoğunluğu oluşturan diğer fukahaya göre ise haramdır. Hanefî ve Şâfiîler'e göre bu zaman zarfında yapılan alışverişin dinî hükmü böyle olmakla birlikte akid hukuken geçerlidir. Mâlikî ve Hanbelîler ise akdin geçerli olmadığı görüşündedirler. Cuma günü namaz vakti girdikten sonra namazı kılmadan yolculuğa çıkmak Hanefîler'e göre mekruh, Mâlikîler'e göre haramdır. Vakıt girmeden önce çıkmak ise câizdir. Şâfiîler'le Hanbelîler, ister vakıt girsin ister girmesin, cuma namazını kılmadan yolculuğa çıkmanın haram olduğunu kabul etmişlerdir. Ancak sabah fecirden önce yolculuğa çıkmak câiz olduğu gibi yolda kılma imkânının bulunması veya hac yolculuğu gibi dinî bir gerekliliğin bulunması halinde de yolculuğa çıkılabilir.

Cuma birçok İslâm ülkesinde halen tatil günüdür. Osmanlı Türkiyesi'nde Tanzimat'tan 1935 yılına kadar hafta tatili cuma günü iken bu tarihte pazara alınmıştır. Cuma günü iş ve ticaretle meşguliyetin haram olduğu vakitten sonra camiden çıkıp işiyle gücüyle meşgul olmak mubahtır (bk. el-Cum'a 62/10). Ancak cuma gününün özellikleri göz önüne alındığında -eğer haftanın bir günü tatil yapılacaksa- bunun cuma olması uygundur. Nitekim yahudilerle hıristiyanlar cumartesi ve pazarı tatil günü olarak seçmişlerdir (bk. HAFTA TATİLİ).

Cuma Namazı. Cuma gününün özellikleri içinde en başta geleni cuma namazıdır. Bu namaz Kur'an-ı Kerim'de özellikle zikredildiği ve teşvike mazhar olduğu gibi hadis ve fıkıh kitaplarında da ayrı bölümlerde ele alınmıştır. Hz. Peygamber henüz Medine'ye hicret etmeden önce oradaki müslümanlar, sayıları artmaya başlayınca Ehl-i kitabın haftalık toplantı ve ibadet günlerinin bulunduğunu göz önüne alıp yaptıkları müzakereler sonunda kendileri için de böyle bir gün olarak arûbe gününü seçmişlerdir. Bundan sonra Es'ad b. Zü'râre kendilerine cuma namazını kaldırmaya başlamıştır. Kaynaklar bu kararın ictihada dayandığını ve kılınan namazın da nâfile ibadet türünden olduğunu kaydetmektedir (İbn Hacer, V, 6). Cuma nama-

CUMA

zının hangi tarihte farz kılındığı konusunda iki rivayet vardır. Birinci rivayete göre Mekke'de farz kılınmış, ancak müşriklerin engellemesi yüzünden fiilen edası hicrete kadar ertelenmiştir. İkinci rivayete göre ise cuma namazı hicret sırasında farz kılınmıştır. Şöyle ki: Resûlullah Medine'ye bir saat mesafede bulunan Kubâ'ya ulaşınca orada konaklamış, pazartesiden perşembeye kadar ashabı ile beraber çalışarak İslâm'ın ilk mescidini inşa etmiştir. Cuma günü Kubâ'dan hareket edip Rânünâ vadisine gitmiş ve Sâlim b. Avf kabilesine misafir olmuştur. Bu sırada cuma vakti geldiğinden vadideki namazgâhta ilk cuma namazını kıldırmaştır (İbn Hişâm, I, 494). Hz. Peygamber'in daha önce müslümanların serbest oldukları bölgelerde cuma namazı kılınmalarını emretmesi, fiilen edasının farz kılınmasının hicret yılında vuku bulunduğunu teyit etmektedir. Cuma namazı Hz. Peygamber ve daha sonra Hulefâ-yi Râşidîn tarafından bizzat kıldırılmış, Emevîler'den başlayarak çeşitli İslâm devletlerinde birçok halife ve yönetici de bu uygulamayı sürdürmüştür. Öte yandan cuma hutbeleri de baştan beri sadece dinî öğüt vermekten ibaret kalmamış, önemli olayların, siyasî, askerî ve idarî kararların halka duyurulmasına vasıta olmuştur. Sonraları halife ve hükümdarlar hâkimiyet ve istiklâllerinin ifadesi olarak kendi adlarına hutbe okutmaya başlamışlar, cuma namazı ve hutbeler zamanla siyasî bir anlam ve ağırlık kazanmıştır.

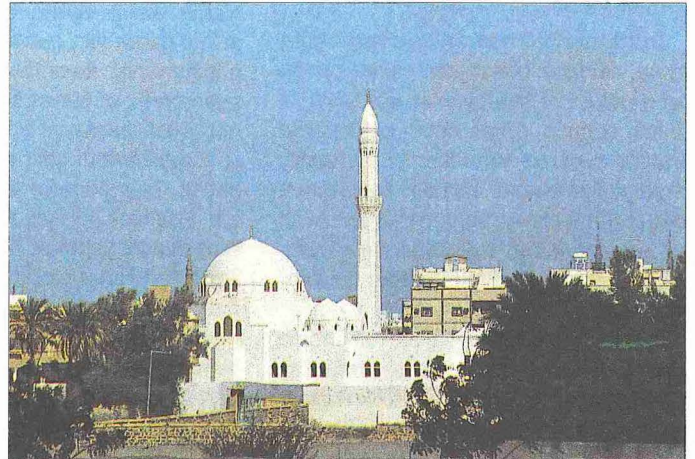
Cuma namazının belli şartların gerçekleşmesi halinde farz olduğu konusunda ittifak (icmâ) vardır. Bu şartlar vücûb ve sıhhat şartları olmak üzere ikiye ayrılır. Vücûb şartları cuma ile yükümlü olmak için, sıhhat şartları ise namazın muteber ve geçerli olması için gereklidir. Vücûb şartları üzerinde mezhepler arasında önemli bir görüş ayrılığı yoktur. Bir müslümanın cuma namazı ile yükümlü olabilmesi için erkek, hür, mukim (dinen yolcu sayılmayan) ve mazeretsiz olması şarttır. Cuma namazı kadına farz olmakla beraber camiye gidip namaza iştirak ettiği takdirde ayrıca öğle namazını kılması gerekmez. Yolculuk halinde bulunanlara (bk. SEFER) cuma namazı farz değildir, kıldıkları takdirde namazları geçerli olup ayrıca öğle namazı kılmazlar. Cuma namazı yükümlülüğünü düşüren mazeretler de şunlardır: Hastalık, hasta bakıcılık, kişiyi bitkin hale getiren yaşlılık, sağlığa zarar verecek öl-

çüde sıcak veya soğuk, aşırı derecede yağmur ve çamur, mal, can bakımından güvenliğin bulunmaması.

Cumanın sıhhat şartlarında mezhepler arasında önemli görüş ayrılıkları vardır. Kılanan cuma namazının muteber ve geçerli olabilmesi için gerekli şartlar şu şekilde sıralanabilir: 1. Şehir. Cuma namazının şehir ve civarında kılınması şartını getiren Hanefîler'e göre şehir, "en büyük camii, cuma kılması gereken kişileri almayacak kadar kalabalık bir nüfusu barındıran mahal", "bir yöneticisi, bir de hâkimi olan belde", "devletin şehir saydığı yer" şeklinde tanımlanmıştır. "Şehir civarı"nın ölçüsü normal şartlarda ezan sesinin duyulacağı sahadır. Şâfiîler, cumanın halkın devamlı oturduğu köy ve şehirlerde kılınması gerektiği, meselâ sürekli veya geçici olarak kurulan çadır kentlerde kılınmayacağı görüşünü benimserken Mâlikîler insanların devamlı oturdukları şehir, köy vb. yerleşim merkezleriyle buralarda okunan ezanın duyulacağı civar bölgelerde kılınması şartını getirmişlerdir. Hanbelîler de ancak cuma namazı ile mükellef en az kırk kişinin oturduğu bir yerleşim bölgesinde kılınabileceğini söylemişlerdir. 2. Cami. Hanefîler'e göre cumanın devlet başkanının tahsis ettiği halka açık camilerde kılınması şarttır. Şâfiîler bir yerleşim merkezinde (şehir, kasaba, köy) yalnız bir camide kılınabileceği görüşünü benimserler. Cemaatin tamamını alacak büyüklükte bir cami varken birden fazla camide kılınması halinde önce veya devlet başkanı ile birlikte kılanların namazları sahih olup diğerlerinin ayrıca öğle namazını kılmaları farzdır. Bu ikinci grubun, cemaatin tamamını alacak büyüklükte bir cami bulunmaması sebebiyle cumayı başka camide kılmaları halinde ise ayrıca öğle namazını kılmaları menduptur. Cu-

ma namazı, tek bir camide edası mümkün iken birden fazla camide kılınmışsa hangi cemaatin daha önce kıldığına tesbit edilemediği durumlarda bütün cuma namazları geçersiz sayılır, buna bağlı olarak da öğle namazının kılınması gerekir. Mâlikîler izdiham vb. bir zaruret bulunmadıkça tek camide kılınması gerektiği, ancak devlet başkanının izin vermesi halinde birden fazla camide kılınmasının da câiz olduğu görüşündedirler. Bununla birlikte caminin, yerleşim bölgesinin yapılarında kullanılan daha aşağı olmayan malzeme ile inşa edilmiş olması şartını da ararlar. Hanbelîler'e göre bir cami bütün cemaati alıyorsa bir başkasında kılınmaması gerekir. Ancak ikinci bir camide kılınmışsa devlet başkanının bulunduğu veya kılınmasına izin verdiği camideki namaz sahihtir, diğerleri ise sahih değildir. 3. Cemaat. Bütün mezhepler cemaat şartı üzerinde ittifak etmekle birlikte cemaatin sayısı hususunda farklı görüşler benimsemişlerdir. Ebû Hanîfe'ye göre cemaat imam dışında üç, Ebû Yûsuf'a göre ise iki yükümlüden aşağı olamaz. Şâfiîler namazın en az kırk kişiyle kılınması gerektiğini söylerken Hanbelîler hutbede de aynı sayının bulunması şartını ileri sürerler. Mâlikîler, imamdan başka en az on iki kişiden oluşan cemaatle kılınabileceği görüşünü benimsemekle birlikte mezhepte meşhur olan kanaat, cemaatin sayı ile değil asgari bir köy nüfusuna göre belirlenmesidir. 4. Vakit. Hanbelîler dışındaki fakihlere göre cumanın vakti öğle namazının vaktidir. Hanbelîler'e göre ise güneşin bir mızrak boyu yükselmesiyle başlar, gölgenin kendi aslına eşit olduğu zamana kadar devam eder. 5. İmam. Hanefîler cuma namazını devlet başkanı veya onun yetki verdiği kimsenin kıldırmasını şart koşmuşlar-

Kubâ
yakınlarındaki
Rânünâ
vadisinde
Hz. Peygamber'in
ilk cuma
namazını
kıldığı yerde
inşa edilmiş
Mescid-i
Cum'a -
Medine /
Suudi Arabistan

dir. Mâlikî mezhebinin bu hususta aradığı şart ise devlet başkanının izin vermesi halinde mukim veya en az dört gün kalmaya niyetli seferî bir imamın kıldırması şeklindedir. 6. Hutbe. Dört mezhebin fakihleri hutbe okunmasının gerekli olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.

Kendilerine cuma namazı farz olmayan kimseler bu namaza iştirak ettikleri takdirde ibadetleri sahih olmakta ve öğle namazının yerine geçmektedir. Bu bakımdan cuma namazının vücûb şartları uygulamada kılınmasını engelleyen şartlar değildir. Buna karşılık sıhhat şartları namazın geçerliliğiyle ilgili olduğundan bunlardan birinin bulunmaması namazın kılınmasına engel teşkil ettiği için önem arz etmektedir. Cuma namazının kılınması Kur'ân-ı Kerîm'de ve sahih hadislerde tekitli ifadelerle emredilmiş, bu namazı kılanlar için büyük mükâfâtlar vaad edilmiştir. Böylesine önemli bir ibadetin, çoğu âyet ve hadise dayanmayan sıhhat şartlarının bulunmaması halinde terkedilmesinin veya kılınsa da geçersiz sayılıp yerine öğle namazı kılınmasının dinin özüne uygun olup olmadığı konusunda iki farklı yaklaşım vardır. Çoğu taklit derecesinde olan bir kısım fakihlere göre sıhhat şartları bulunmadığı yahut bu konuda bir şüphe mevcut olduğu takdirde de cuma kılınmalı, ancak arkasından bir de öğle namazının yerine geçecek dört rek'atlık bir başka namaz eda edilmelidir. Delilleri inceleyecek ve şâriin maksadını anlayacak kadar ilmî gücü bulunan fıkıh âlimlerine göre ise söz konusu şartlar naslara değil uygulamaya dayanmaktadır. Cuma namazının yerleşim merkezlerinde, belli sayıda cemaatle, devlet başkanı veya onun izin verdiği imam tarafından tek bir camide kılınageldiği görülmüş ve bütün bunların sıhhat şartı olduğu kanaatine varılmıştır. Söz konusu hususlar cumanın sıhhat şartları olsaydı Hz. Peygamber'in bunu açıkça ifade etmesi gerekirdi. Farz oluşu ve fazileti kesinlikle bilinen bir ibadetin şart olup olmadığı kesinlik ifade etmeyen bazı uygulama örnekleri sebebiyle terkedilmesi, yahut onu geçersiz kılacak davranışlarda bulunulması uygun değildir. Buna göre cuma namazının, az veya çok bir cemaat ve arkasında namaz kılmaya rızâ gösterecek bir imamın küçük ya da büyük bir yerleşim merkezinde bulunması halinde kılınması gerekir (İbn Rüşd, I, 125; Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, II, 478; Sıddık Hasan Han, I, 134-136).

Muhakkık âlimlerin benimsediği bu ikinci görüşün, Asr-ı saadet'ten itibaren sürdürülen bazı uygulamalar ve muhtelif mezheplere bağlı fakihlerin farklı kanaatleri çerçevesinde değerlendirildiği takdirde daha isabetli olduğu görülür. 1. Cemaat. Şevkânî'nin tesbit ve nakline göre cemaatin sayısı ve keyfiyeti üzerinde on beş kadar farklı icthad vardır. Sayıyı bir kişi olarak kabul eden fakihler yanında seksene, hatta sayı ile sınırlanmayan bir kalabalığa kadar çıkarılanlar vardır (*Neylû'l-evtâr*, III, 246-248). 2. Şehir. Hz. Peygamber'in kıldırıldığı ilk cumadan sonra Medine dışında ilk cuma namazı Bahreyn sınırları içindeki Cûvâsâ köyünde kılınmıştır (Buhârî, "Cum'a", 11; Azîmâbâdî, III, 397). Bu uygulamaya göre bazı rivayetlerde geçen şehir (mısır) kelimesini "büyük küçük yerleşim merkezi" olarak anlamak gerekir. Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1933 yılında bu konudaki bir izin talebine verdiği cevapta, cumanın sıhhati için ileri sürülen bazı şartların delillerinin kati olmayıp müctehidler arasında tartışma konusu teşkil ettiği, şehir ve devlet başkanının izni gibi şartların bulunup bulunmayışının farz olan cumanın sıhhatini etkileyemeyeceği belirtilmiş ve ufak bir köyde bile bu farzı eda edecek cemaat bulunur ve müsaade için müracaat vuku bulursa onlara izin verilmesinin iktiza edeceği kaydedilmiştir (Akseki, s. 172). 3. Tek Camide Kılınması. Bu şartı ileri süren Şâfiî ve Hanbelî fakihleri, caminin cemaati almaması durumunda birden fazla camide kılınmasını tasvip etmişlerdir. Hanefî mezhebinde cami sayısı için bir, iki ve daha fazla şeklinde üç icthad vardır. Birden fazla yerde kılınabileceği icthadı İmam Muhammed'e ait olup Ebû Hanîfe'den de nakledilmiş, Şemsüleimme es-Serahsî ve İbnü'l-Hümâm gibi ünlü fakihler bu icthadın mezhebin sahih görüşü olduğunu ifade etmiş ve tercihlerini bu yönde kullanmışlardır (*el-Mebsût*, II, 120 vd.; *Fethu'l-kadir*, I, 411). 4. Devlet Başkanının İzni. Bu şart üzerinde ısrar eden Hanefî fakihleri delil olarak bir hadîs, bir de akıl gerekçe ileri sürmüşlerdir. Onlar tarafından delil gösterilen, "İyi veya kötü bir devlet başkanı (imam) olduğu halde cumayı terkedene kimseye Allah dirlik düzenlik vermesin" meâlindeki hadîs sened yönünden zayıf bulunmuştur (Heysemî, II, 169-170; Sindî, I, 335). Söz konusu hadîs sahih kabul edilse bile devlet başkanı bulunmadığı yahut bulunup da izin vermediği takdirde kılınan cumanın sa-

hih olmadığına delâlet etmez. Hadisten çıkarılabilecek sonuç, bu durumda cumayı kılmayanların sorumlu olmayacaklarından ibarettir. Nitekim Hanefî fakihleri de ihtilâf vb. sebeplerle devlet başkanının veya izninin bulunmadığı hallerde cemaatin rızâ göstereceği bir imamın arkasında cumanın kılınabileceğini ifade etmiş, başkanın kötü niyetle izin vermemesi durumunda da cumanın kılınmasının câiz olduğunu söylemişlerdir (İbnü'l-Hümâm, I, 409, 412; İbn Âbidîn, I, 589). Devlet başkanının veya izninin bulunması ile ilgili akıl gerekçe ise cuma toplantısı gibi sosyal yönü de bulunan bir faaliyetin güven içinde yürütülebilmesini sağlayacak kamu düzeninin kurulması ve korunmasından ibarettir. Bu noktada cuma toplantısı ve hutbesinin siyasî ve sosyal yönü göz önüne alınmış, bu yüzden kamu düzeninin bozulabileceği düşünülmüş ve cumayı kıldırma yetkisi konusunda öncelikler belirlenmiştir. Normal durumlarda bu önceliklere riayet edilmesinde fayda hatta zaruret olabilir; ancak bu şart bulunmadığı takdirde cumanın sahih olmayacağına dair herhangi bir delil yoktur. 5. Hutbe. Cumanın sıhhati için hutbenin şart olduğunda ittifak vardır. Hutbenin şekli ve şartları konusunda ise müctehidler arasında bazı farklı görüşler ortaya çıkmıştır (bk. HUTBE).

Cuma vaktinde kılınacak namazların hükmü ve miktarı konusunda da bazı farklı görüş ve uygulamalar tesbit edilmiştir. A) Cumanın farzından önce kılınacak namaz. Cumanın farzından önce iki türlü namazdan söz edilmiştir: a) Tahiyetü'l-mescid. İlgili hadislerden (meselâ bk. Müslim, "Cum'a", 54-59) hareket eden Hasan-ı Basrî, Mekhûl b. Ebû Müslim, Şâfiî, Ebû Sevr gibi müctehidlere göre hutbe okunurken bile mescide gelen kimsenin kısa tutarak iki rek'at namaz kılması sünnettir. Ebû Hanîfe, İmam Mâlik ve Süfyân es-Sevrî gibi müctehidlere göre ise hatibin minbere çıkmasından sonra namaz kılmak mekruhtur; çünkü böyle bir zamanda gelen bir kişiye Hz. Peygamber oturmasını emretmiştir (İbn Mâce, "Cum'a", 10, 11). Şevkânî, tarafların delillerini inceledikten sonra bu iki rek'at namazın hatip hutbede iken dahi kılınması gerektiğini bildiren hadislerin daha güçlü olduğu sonucuna varmıştır (*Neylû'l-evtâr*, III, 272-275). b) Cumanın ilk sünneti. Cumanın farzından önce tahiyetü'l-mescidden başka sünnet namazın bulunup bulunmadığı konusunda ihtilâf vardır. Hanefî, Mâlikî ve Şâfiî fa-

kihlerine göre böyle bir namaz vardır. Hanefî âlimleri bu namazın dört rek'at olduğunu söylerken diğer bazı fakihler namazın kılınmasının teşvik edildiğini, fakat sayı bildirilmediğini, buna göre imkân ölçüsünde kılınmasının uygun olduğunu belirtmişlerdir. İbn Kayyim el-Cevziyye gibi müctehidlere göre ise böyle bir namaz yoktur; çünkü Hz. Peygamber'in mescide geldiğinde doğruca minbere çıkıp ezanı dinlediği bilinmektedir; ayrıca onun böyle bir namaz kıldığı da sabit değildir. Sahâbilerin kıldığı ise nafîle namazdan ibarettir (İbn Kudâme, II, 269; İbn Kayyim el-Cevziyye, I, 431-440; İbnü'l-Hümâm, I, 422; Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, s. 445-447). B) Cumanın farzı. Cumanın farzının iki rek'at olup cemaatle kılınacağı konusunda ittifak vardır. C) Cumadan sonra sünnet. Bu konuda birbirinden farklı rivayetler bulunduğu için bunları değerlendirme ve uzlaştırma konusunda da çeşitli görüşler ortaya çıkmıştır. Hanbelîler iki, dört ve altı rek'atla ilgili hadislere bakarak namazın câiz olduğuna, hiç kılınmaması halinde de bir sorumluluk bulunmadığına kanaat getirmişlerdir. Ebû Hanîfe dört, Ebû Yûsuf ve Muhammed dördü bir, ikisi de bir selâmla kılınmak üzere toplam altı rek'atı tercih etmişlerdir. İmam Şâfiî ise iki selâmda dört rek'atı benimsemiştir. İbn Kayyim ve Şevkânî gibi bazı müctehidler, bütün rivayetleri bir arada değerlendirdikten sonra camide kılınırsa dört, evde kılınırsa iki rek'at sünnetin bulunduğu sonucuna varmışlardır. İlgili naslarla bunların müctehidler tarafından yapılan yorum ve açıklamalarının ortak noktası alındığı takdirde cuma namazının şu kısımlardan oluştuğu söylenebilir: Cumadan önce vakit uygun ise bir miktar nafîle namaz, camiye girince iki rek'at tahiyetü'l-mescid, imamın okuduğu ve cemaatin dinlediği hutbe, cemaatle kılınan iki rek'at farz, bundan sonra camide dört veya başka yerde iki rek'at sünnet. D) Zuhr-i âhir. Cumanın sıhhat şartları ve özellikle bir yerde tek camide kılınması şartı üzerindeki ihtilâf, Hz. Peygamber ile sahâbe zamanında olmayan bir namazın kılınması sonucunu doğurmuştur. Şâfiîler'e göre bu namaz o günün öğle namazıdır. İmam Şâfiî'nin *el-Ûm*'deki açık ifadesine göre cuma namazı bir yerleşim yerinde ve ancak tek camide kılınır. Birden fazla camide kılınmış olursa ilk kılanların imamları kim olursa olsun cumaları sahihtir, diğerlerinininki sahih olmadığı için yeni-

den öğle namazı kılmaları gerekir. Hangi camide cuma namazının daha önce kılındığı bilinmiyorsa cemaatin tamamı yeniden öğle namazı kılar. İmam Şâfiî'den sonra yetişen mezhep âlimleri, bir caminin cemaati almaması durumunda ikinci camide de cuma namazını kılmanın câiz ve sahih olduğu görüşünü benimsemiş, fakat bu takdirde öğle namazını eda etmenin uygun olacağını ileri sürmüşlerdir. İzdihâm bulunmadığı halde birden fazla camide cuma kılınırsa ayrıca öğleyi kılmak farz, izdihâm sebebiyle kılınmışsa öğleyi kılmak menduptur. Aslında Şâfiî'nin ictihadında kendi içinde tutarlılık vardır; çünkü ona göre cumanın tek camide kılınması şarttır. Bu şart gerçekleşmeyince cuma namazı sahih değildir ve dolayısıyla öğle namazı borç olarak durmaktadır, bu durumda öğlenin kılınması tabiidir. Hanbelîler de bu konuda Şâfiîler gibi düşünmektedir. Hanefî fakihleri ise birden fazla camide kılınan cumanın sıhhati konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Ancak Ebû Hanîfe'ye de atfedilen İmam Muhammed'in görüşü, izdihâm bulunsun bulunmasın birden fazla camide kılınan namazın sahih olduğudur. Serahsî ve İbnü'l-Hümâm gibi mezhebin müctehid âlimleri de bu görüşün sahih olduğunu açıklamış ve tercihlerini bu yönde kullanmışlardır. Buna rağmen bazı Hanefî âlimleri ihtiyat gerekçesiyle zuhr-i âhir diye bir namazın kılınmasını uygun görmüşler, şüphe bulunursa bu namazın farz, bulunmazsa mendup olduğunu söylemişlerdir. Zuhr-i âhir "son öğle namazı" demek olup bu namaza, "Vaktine yettiğim halde henüz eda etmediğim, yahut henüz üzerimden düşmeyen son öğle namazını kılmaya" şeklinde niyet edilir (İbn Âbidîn, I, 595; Yûsuf en-Nebhânî, s. 6 vd.; Muhammed Bahî, s. 14, 22). Bu namazın kılınmaması gerektiğini, İslâm'da böyle bir namazın bulunmadığını savunanlar da iki gruba ayrılmaktadır. a) Cuma namazını korumak gerekçesiyle zuhr-i âhire karşı çıkanlara göre cuma namazı çok önemli bir ibadettir. İfa edilen bir ibadetle ilgili şüphe ise onu hükümsüz kılar. Yukarıda kaydedilen niyette "öğle namazının kılınmamış veya borçtan düşmemiş olduğu" açıkça zikredilmek suretiyle kılınmış bulunan cuma namazının geçersizliği ifade edilmiş olmaktadır. Böyle bir niyet ve ifade sonuç olarak cuma namazının iptali anlamına gelir. Ayrıca bu namazın kılındığını gören halk cumanın değil öğle namazının

farz olduğunu, yahut aynı vakitte biri cuma, diğeri öğle olmak üzere iki namazın farz kılındığını zanneder; böylece dinde olmayan bir ibadeti farz telakki etmiş olur. Bu sebeplerle zuhr-i âhir namazını kılmak mekruhtur (İbn Nüceym, II, 154-155; Haskefî, I, 595; Mehmed Zihni, II, 535-536; Cemâleddin el-Kâsimî, s. 50). b) Bid'at ve abesle iştigal gerekçesine dayanan Şevkânî, Azîmâbâdî, Şeb-râmellisî, Mustafa el-Galâyîni, Cemâleddin el-Kâsimî, Reşîd Rızâ gibi âlimlere göre ise sıhhat şartları bulunmadığı takdirde bâtil olan bir namazı (cumayı) kılmak câiz değildir. Tercih edilen ictihada göre cuma namazının sıhhat şartları bulunuyorsa bu namaz sahih olup öğle namazının yerine geçmiştir, yeniden bir namaz kılmaya gerek yoktur. Nitekim Resûlullah, sahâbe, tâbiîn ve müctehid imamlar devrinde böyle bir namaz kılınmamıştır; dinde olmayan bir ibadeti âdet haline getirip ona katmak ve halkın uygulamasını sağlamak tasvip edilmeyen bir bid'at hatta bir haram olup bunu yapanlar günah işlemiş olurlar (Şevkânî, III, 299; Azîmâbâdî, III, 406; Cemâleddin el-Kâsimî, s. 49-51; Reşîd Rızâ, I, 199-200, 301-305; III, 941; IV, 1551, 1591; VI, 2521).

İhtiyat gerekçesiyle sonradan ortaya konmuş bulunan zuhr-i âhir namazının kılınmaması gerektiğini savunanların delilleri daha güçlü ve tutarlı görünmektedir. Gerek ibadetlerde gerekse dinin diğer hükümlerinde mezhepler arasında, bazan bir mezhebin kendi içinde birçok ihtilâflar, farklı görüşler ve değerlendirmeler mevcuttur. Uygulamada ise müslümanlar ibadet ve işlemlerini her mezhep ve görüşe göre ayrı ayrı tekrarlayarak yapmazlar. Bir mezhebi veya müctehidi tercih eder, onun ictihadına göre dinî hayatlarını sürdürür, bunun geçerli, sahih ve makbul olduğuna inanırlar. İctihad ve ihtilâfa açık bırakılan konularda müctehidler tarafından sonuçlara göre hareket eden halkın amelîleri dinen makbul sayılmış, mükelleflerden bundan fazlası istenmemiştir. Cuma namazını da bu genel kuralın dışında tutmaya gerek yoktur. Bir yerde herhangi bir mezhep, müctehid veya fetva göre cumanın vücûb ve sıhhat şartlarının gerçekleştiğine inanılıyorsa orada cuma namazı kılınır, inanılmıyorsa öğle namazı kılınır. Olmayan namazları icat ederek farz namazları geçersiz kılmak veya şüpheli göstermek müslümanları güçlüğe mâruz bırakıp sünnetten ayrılmaya yönlendirmek anlamına gelir ki bu kesinlikle câiz değildir.

BİBLİYOGRAFYA :

Tâcü'l-‘arûs, "‘arb", "cm‘a" md.leri; Wensinck, *Mu‘cem*, "cum‘a", md.; M. F. Abdülbâkî, *Mu‘cem*, "cm‘a", md.; Buhârî, "Cum‘a", 6, 11, 19; Müslim, "Cum‘a", 18-23, 26, 54-59; İbn Mâce, "Cum‘a", 10, 11; Ebû Dâvûd, "Şalât", 204; Şâfîî, *el-‘Um*, Kahire 1961; İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 435-494; İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, Beyrut 1960, I, 244; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 279; Serahsî, *el-Mebsût*, II, 120 vd.; Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, I, 116-125; Gazzâlî, *İhyâ‘*, I, 186 vd.; İbn Rüşd, *Mukaddimât*, Bağdad 1970, I, 162-166; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 243; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, İstanbul 1333, I, 125; İbn-nü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesrî*, VIII, 264; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, Kahire 1970, II, 269; Nevevî, *Şerhu Müslim*, VI, 130-171; İbn Cüzey, *el-Kavânî-nü'l-fikhiyye*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kalem), s. 72-74; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me‘âd*, I, 364-440; Heysemî, *Mecma‘u’z-zevâ‘id*, I, 70; II, 169-170; Sindî, *Hâşiye*, Kahire, ts., I, 335; İbn Hacer, *Fethü'l-bârî* (Sa‘d), V, 3-99; Aynî, *‘Umdetü'l-kârî*, İstanbul 1308, III, 262 vd.; İbn-nü'l-Hümâm, *Fethü'l-kâdir* (Bulak), I, 409-412, 422; İbn Nuceym, *el-Bahr*, II, 154-155; Haskefî, *ed-Dürü'l-muhtâr* (İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*’la birlikte), Kahire 1307, I, 595; Şevkânî, *Neylül-‘uhtâr*, III, 246-248, 272-275, 299; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, Kahire 1307, I, 589, 595; Mehmed Zihni Efendi, *Ni‘met-i İslâm*, İstanbul 1316, II, 535-536; Yûsuf en-Nebhânî, *Hüsnü’ş-şir‘a ft meşrû‘iyyeti şalâti’z-zuhr izâ te‘adedetü’l-cumu‘a*, Beyrut 1324, s. 6 vd.; Muhammed Bahît, *Ahsenü'l-kurâ ft şalâti’l-cumu‘a fi’l-kurâ*, Kahire 1327, s. 14, 22; Cezîrî, *el-Mezâhibü’l-erba‘a*, Kahire 1950, I, 278-301; Ahmed Hamdi Akseki, *İslam Dini*, Ankara 1957, s. 172; Şah Velîyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi’l-bâliğa* (nşr. Seyyid Sâbık), Kahire, ts. (Dârü’l-Kütübî’l-hadîse), II, 445-447, 478; Siddîk Hasan Han, *er-Ravzatü’n-nediyye*, Kahire, ts., I, 134-136; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, VIII, 468-469; Azîmâbâdî, *‘Aunü’l-ma‘bûd*, III, 397, 406; Cemâleddin el-Kâsimî, *İslâhu’l-mesâcid*, Beyrut 1390, s. 49-51; Reşîd Rızâ, *Fetâvâ*, Beyrut 1971-72, I, 199-200, 301-305; III, 941; IV, 1551, 1591; VI, 2521; Ca‘fer Murtazâ el-Âmilî, *el-Mevâsim ve’l-merâsim*, Tahrân 1987, s. 96; Hayreddin Karaman, *İslâm’ın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul 1988, I, 11-42; S. D. Goitein, "The Origin and Nature of the Muslim Friday Worship", *MW*, XLIX/1-4 (1959), s. 183-195; a.m.f., "Djum‘a", *EL²* (İng.), II, 592-594; Kasım Kufralı, "Cuma", *İA*, III, 227-229; Mustafa Fayda, "Arûbe", *DA*, III, 422.

HAYREDDİN KARAMAN

CUMA

Güneydoğu Avrupa’da
birkaç Osmanlı kasabasının adı.

1. Cuma. Bugün Haravgi adını taşımakta olup Yunanistan’da Makedonya bölgesinde, Kozani şehrinin 20 km. kuzeyinde eski bir pazar yeridir. Vasil Kânçev’e göre burası Kayalar (Kailar) kazasına bağlıydı ve tamamı Türkler’den oluşan 850 kişilik bir nüfusa sahipti. Muhtemelen XVI. yüzyılda yaşayan ve Make-

donya’da Bektaşîliği yaymaya çalışan ilk babalardan olan Pîrî Baba’nın tekkesi burada bulunmaktadır. Hasluck, 1920’de hâlâ on kadar dervişin bu tekkede yaşadığını belirtmektedir. Kitâbeye göre Pîrî Baba Türbesi 1143’te (1730-31) yeniden yapılmıştır. Hasluck’un tesbit edebildiği en eski mezar taşı 1113 (1701-1702) tarihli idi. 1923 Lozan Antlaşması’na göre Makedonya’daki Türk nüfusu Anadolu’ya göç etti. Pîrî Baba Tekkesi’nin kurulduğu tepe üzerinde 1970’lerde küçük bir Rum-Ortodoks kilisesi vardı ve eski binaların harabeleri arasında bulunuyordu. Tekke’nin bütün kitâbeleleri yok olmuştu.

2. Cum‘a-i Atık. Bugünkü adı Târgovişte olan Kuzeydoğu Bulgaristan’da Osmanlılar döneminde kurulmuş bir kasabadır (bk. ESKİCUMA).

3. Cum‘a-i Bâlâ. Yukarı Cuma adıyla da bilinen, Bulgarlar tarafından önce Türkçe ismine dayalı olarak Gorna Dzumaja denirken 1950’de adı Blagoevgrad’a çevrilen Güneybatı Bulgaristan’da 39.789 nüfuslu bir kasabadır. Struma vadisinde Sofya’dan Dupniçe güzergâhıyla Selânik’e giden yol üzerinde bulunan kasaba, XVI. yüzyılın ilk yarısında, eski Bulgar-Sırp beyliği ve 1395’ten beri bir Osmanlı sancağı olan Köstendil’in (Velbužd) bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. 922 (1516) tarihli *Tahrir Defteri*’nde (BA, MAD, nr. 170) ismi zikredilmemektedir. Nitekim o dönemde bütün Dubniçe kazasında henüz çok az müslüman nüfus bulunmakta olup 133 köyden sadece beşinde müslüman nüfusa ve Türkçe yer adlarına rastlanmaktadır. 935 (1529) tarihli *Tahrir Defteri*’nde (BA, TD, nr. 167) ilk defa on beş müslüman hâne ile "nefs-i Cum‘a Pazarı" zikredilmiştir. Burası başından itibaren büyük Dubniçe kazasının güneyinde pazar yeri olarak kurulmuştur. 957 (1550) tarihli *Tahrir Def-*

teri’nde (BA, TD, nr. 267), on biri özel statüye sahip yörük hânesi olmak üzere otuz üç müslüman hâne kaydedilmiştir. Bunlar Ege sahillerinden göç eden Türk aileler olup aralarında ihtida sonucunu müslüman olanlar görülmektedir. Bu sahaya ait son tahrir 978 (1570-71) tarihli (TK, TD, nr. 90); buna göre Cum‘a-i Bâlâ’da kısmen yörük, kısmen de müslüman çeltikçilerden oluşan yetmiş iki müslüman hâne bulunmaktadır. Bu sırada müslüman nüfus içerisinde sekiz mühtedi aile de yer alıyordu. 978 tahriri, ilk defa dört hanelik hıristiyan ailenin bu küçük kasabada yerleştiğini göstermektedir. Aynı tahrir, Cum‘a-i Bâlâ’da bir de Cuma Camii’nin mevcudiyetini bildirmektedir. 957 (1550) tarihli tahriri göre Cum‘a-i Bâlâ aynı zamanda bir nahiyeye bağlı kırk beş köyden yirmi üçü Türkçe isim taşıyordu ve çoğu yörük olan müslümanlar tarafından iskân edilmişti. Bu sırada nahiyede % 23’ü müslüman olmak üzere 2236 hâne bulunuyordu. Bunlardan kendi adlarıyla yeni köyler teşkil edenler ve bazı yörük cemaatleri, mevcut hıristiyan köyleri içerisinde veya çevresinde de yerleşmişlerdi. 1550’de Türk köylerinde mühtedi aileler bulunmuyordu. Ancak eski Bulgar köylerindeki müslüman nüfusun dörtte biri mühtedi idi. Dolayısıyla bu gibi köylerin tedricî olarak İslâmlaşmaya başladığı söylenebilir. Osmanlı dönemi sonunda bu mahallî ihtidalarla kazadaki toplam müslüman nüfusu % 46’ya ulaşmıştı.

XVII. yüzyıl süresince kazaya birçok hıristiyan nüfus yerleşti. 1060 (1650) tarihli cizye defterinde bu şekilde yerleşen otuz iki hâne görülmektedir. Aynı dönemde hemen yakınında yer alan Bulgar Bana köyü ile birlikte benzer şekilde yavaş yavaş büyümeye başladı. Bana’da birkaç maden suyu kaynağı bulunuyordu ve Osmanlılar döneminde bunların üzerine kubbeli kaplıcalar inşa edilmişti. 1570 tahririne göre Bana yirmi iki müslüman, 109 gayri müslim hâneye sahipti.

Kâtib Çelebi ve Evliya Çelebi’nin eserlerinde zikredilmeyen Cum‘a-i Bâlâ’yı XVIII. yüzyıl sonunda gören Felix Beajour, burayı Djoumaia adıyla anarak Osmanlı ordusunda ileri karakol hizmetinde bulunan yörüklerle iskân edilmiş bir kasabacık (bourg) olarak belirtir. 1847’de yöreye gelen Viquesnel ise burada 730 evin bulunduğunu, bunların 250’sinin hıristiyan Bulgar, geri kalanının da Türkler’e ait olduğunu yazar.

Cum‘a-i Bâlâ’da ayakta kalan tek caminin (XIX. yüzyıla ait) onarımı sırasında görünüüşü (1992)